

vagy távolabbról körülállták, már tudták ezt. Akik pedig összegyűjtött munkái három kötetét olvasva Bibó István gondolatainak dús lakomáján részt vesznek, majd tudni fogják.

NIKODÉMOSZ

A fenti ismertetést a – névtelen – budapesti szerző a Bibó-művek első három kötetének megjelenése után írta. Az Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem a Bibó-kiadást végül egy negyedik kötetel is kiegészítette.

SZEREPTÁVOLÍTÁS

Hankiss Ágnes: *Kötéltánc (A társadalmi azonosságtudat válsága)*. „Gyorsuló idő” sorozat. Magvető Kiadó, Budapest, 1984. 280 old.

A szerző egyik eszmény- és mintaképének, Erving Goffmannak a leírását veszem kölcsön; „Az az én-kép, amely (az interakció részvevője) számára a pusztá részvétel nyomán alakult ki – virtuális énje az adott kontextusban –, olyan, hogy aktívan manipulálva a helyzetet, szemmel láthatóan visszahúzódik tőle. (...) Ezt a ‚hatásosan’ kifejezett hangsúlyos eltérést az egyén és vélt szerepe között szereptávolításnak (role distance) fogom nevezni. Egyfajta rövidítésről van itt szó: az egyén valójában nem a szerepet tagadja, hanem azt a virtuális ént, amelyet a szerepe mindenki számára tartalmaz, aki csak elfogadja. (A ‚szereptávolítás’ kifejezés)... csupán azokra a viselkedésfajtákra vonatkozik, amelyeket a jelenlévők a szerepjátszó és a szerep közötti szoros kapcsolat szempontjából lényeges elemnek tartanak, méghozzá abból a szempontból lényegesnek, hogy utal rá: a szerepjátszó valószínűleg nem ragaszkodik szerepéhez, sőt, ellenáll neki.” (Goffman: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*, Gondolat, Budapest, 1981, 41–42. old.) Hankiss Ágnes ilyen és ehhez hasonló eszközökkel közelít a politikába bonyolódott értelmiségi, a hintapoliti-

kus stb. kvázi-szellemtörténeti vagy kvázi-kultúrmorfológiai típusaihoz, ám a nemzedéke dilemmáinak ásott verembe maga esik bele. Hankiss Ágnes ügyes és gyakorlott szereptávolító, és ez szédületes sikerének – no nem a titka, hisz az egész nagyon is nyilvánvaló, hanem – az oka.

Hankiss Ágnest pár éve hallottam először dícsérni egy Wartburgban, amellyel levittek a kaposvári – tetszik érteni? a *kaposvári* – színház valamelyik előadására. A Kaposvárra tartó Wartburg jelképes – mit jelképes! *emblematicus!* – színhelye „a magyar Susan Sontag”-ot köszöntő hangtalan és általános tapsviharnak. Mert: értelmiségiek gépkocsiban; gépkocsiban ugyan, de Wartburgban, amely az összmagyar meggyőződés szerint nem igazi autó, éppen ezért kissé *camp* jellegű (a *camp*ról lásd az eredeti Susan Sontag magyarul is kiadott sikeres esszéjét), és miközben fogyasztói szokásaink tartózkodó hedonizmusáról és modernségéről árulkodik, van benne valami bumfordian középkelet-európai konnotáció. Kaposvár pedig szintén fogyasztói, *recte*: műélvezői szokásaink bájos ambivalenciájára utal: 1. művészet, mert rázós? 2. rázós, mert művészet? 3. rázós-e igazán? 4. művészet-e igazán? Tovább: azért megyünk *le* Kaposvárra, hogy valami kelet-európai rázósságot lássunk, áthallásokra füleljünk s ekképp alkossunk a kiábrándultságban, a kritikusságban mintegy befogadói közösséget, s előadás után szekszárdi vörös fölött bólogatva gyakoroljuk a *herrschaftsfreie Kommunikation*-t? Vagy azért, hogy a színpadra *varászolt* szabadság levegőjén át a rázós célzásokkal semlegesített vegytiszta művészetet szíjjuk magunkba? Ugyanakkor a Wartburgban és az előcsarnokban egyaránt védekeznünk kell a kimondatlan vád ellen, hogy Kaposvár (vagy Hankiss Ágnes) *divat*, hisz a divat kiment a divatból. Hiába, nincs más színház – sütik le seprőpilláikat a mellbimbóig kigombolt, cigányszoknyás *connaissanceur*ök. Hiába, a Hankiss, úgy értem, az Ági (nem tévesztendő össze névrokonával, dr. Hankiss Elemérrel) marha jó, na. És nem is a bennfenntesség okán *Ági*, hanem mert az úgy lazább, *capito*? A kaposvári színház, a székesfehérvári kiállítások, az Új Zenei Stúdió-koncertek tipikus látogatója, a Budakeszi úti és Báthory utcai zártkörű vetítések habitúje, a Fiala Művészek Klubja alagsorának zsíroskenyeret és kadarkát *celebráló* marginális műszakadtja „nem a szerepet tagadja, hanem a virtuális ént, amelyet a szerep tartalmaz”. Aki részt

vesz a Közgazdasági Egyetem vagy a Rakpart Klub *rázós* vitáin, aki megszerzi a Művelődéskutató Intézet egynémely *rázós* sokszorosítványát vagy Gombár Csabának, az MSZMP Társadalomtudományi Intézete ifjútörökjének politikai kisszótárát, aki megsüketülve tántorog ki a *rázós* punk-koncertről, hogy otthon *fölrakja* Telemannt vagy Schützöt, eljátssza az ellenzékiesség vagy fél-ellenzékiesség rituáléját, lehetőleg következmények nélkül — annak tehát az „ellenzékiesség” szerepét saját jól fölfogott érdekében is távolítania kell, de persze a kockázatmentes *ugrálás* vagy *nyüzsgés* kellemetlen imagóját is: marad a szaggatott, félmondatos (ön)íronia. Ambivalensek vagyunk, apa, ez tény.

Az efféle szereptávolítási bonyodalmaknak Hankiss Ágnes egyszerre ideológusa, balekja, áldozata és hőse. Lássunk néhány ilyen szerepet.

1. *Rezignált beépülés* (mármint a rendszerbe) *A nem autentikus lét* című kezdő tanulmány, amely a továbbiakat is megalapozni hivatott, igen őszintén, némi száraz találékonysággal tárja eléink, hogy az ember — „az ember” szerzőnkénél szinte mindig a politizáló értelmiségi — szeretne értelmes és hasznos munkát végezni és az egészséges önérvényesítésről sem mond le, noha a társadalmi környezet meglehetősen utálatos. (Vö. Kurt Tucholsky–Hanns Eisler: *Das Lied vom Kompromiss*, 1919.)

Itt szerzőnk két alapszituációt különböztet meg: az egyértékűt és a kétértékűt. Nem csoda — írja —, hogy az autentikusság választásán alapuló egzisztencialista szabadságfogalmat Sartre 1943-ban dolgozta ki, amikor a náciikkal szemben csak egyfajta választás volt lehetséges, — a *nem*. (?) „De hogyan cselekedjék az autentikusságra törekvő, nevezzük így: *kétértékű* társadalmi szituációban, amelyben az autentikus politikai cselekvés alapvető követelménye, a közösség sorsáért érzett felelősség sem a teljes azonosulást, sem a teljes szembefordulást... nem engedi meg. (...) A kétértékű szituációban tehát csak az olyan cselekvés lehet autentikus, amelyik a közösség érdekében őrizni próbálja a szituációban rejlő értékeket, megőrzésre érdemes elemeket — s ezeket sem szerepekért, sem irracionális elképzelésekért nem kockáztatja —, ugyanakkor azonban eltökélten, önáltatások és kompromisszumok nélkül, az értéktelen, elvetendő elemek megváltoztatására törekszik. (...) Hiába törekszik... az ember arra, hogy a maga kétértékű viszonyulását autentikus politikai cselekvéssé formálja, a

kétértékű szituáció – talán mert nem eléggé előrelátó... – még szimbolikus síkon sem engedi magát megbontani, és erőszakos módon polarizálva az emberi magatartásokat, az „igen”-t is és a „nem”-et is csupán egyértelmű, totális formában fogadja el hitelesnek.” (14–15. old.)

Elnézést a hosszú idézetért, de a szerző fogalomcsúsztatásai nagyon tanulságosak. A baj már azzal kezdődik, hogy az ún. egyértékű szituáció is kétértékű, legföljebb élesebb. Hiszen, ha emlékezetem nem csal, valaki azért fasiszta is volt 1943-ban. Sőt: akkor is voltak olyanok, akik azt gondolták, hogy „az autentikus politikai cselekvés” nem engedi meg „a teljes szembefordulást”, pl. nagybányai vitéz Horthy Miklós és kiugrási irodája. Szembeszökő, mennyire mondvacsínált ez a tipológia. Egy elszólás arról is képet ad, hogy *mit* is tekint az író kétértékű szituációnak, jelesül az, ahol azt mondja egy *szituációról*, hogy „nem eléggé előrelátó”. Továbbá pejoratív értelemben szól „a szerepek”-ről, csak így jelző nélkül, „az irracionális elképzelések” társaságában – amelyekért, ugye, nem szabad kockáztatni a „megőrzésre érdemes elemek”-et. Egy pillanatig úgy tetszhet, hogy csak a szembeszegülő vagy „az ellenzéki” magatartás „szerep”. S a leírás végén egy olyan polarizáció képét kapjuk, amely az ún. egyértékű szituáció jellemzésére emlékeztet. Hankiss Ágnes maga sem veszi komolyan tipológiáját. Miután a *hözöngés* és a kompromisszumkeresés buktatóit is bemutatja, a megoldást a „magas színvonalú munkateljesítmény”-ben véli megtalálni, amelyben „majd a fejlődés pusztá tényé feloldja a kétértékű szituáció... mélyen gyökeredző intoleranciáját”. Mintha ezt a szituációt nem éppen az ilyesfajta teljesítmény akadályaként értelmezte volna az imént, s mintha volna olyasmi, mint „a fejlődés pusztá tényé”. S mindebből hirtelen ugrással azt „hozza ki”, hogy a nem-autentikus emberek együttese kénytelen elfojtani mintegy a fölöttes énjét, amelyből a felelősségerkölc hangja harsog, mivel ezt követeli az alkalmazkodás a „kétértékű” létező szocializmushoz. Senki nem lehet erkölcsös – pardon: autentikus –, és ezt a szerző fájlalni látszik, mégis jellemző, hogy az *elfojtott* autentikus (= jó), sugallja Hankiss Ágnes, tehát épülünk be, ha élni akarunk, borúlátóan és rezignáltan, egye meg a fene.

2. „Magyarság” mint a szituáció átka és szépsége Pompásan ül a könyv trükkje, amely az áramvonalasan nyugati megközelíté-

seket a historizáló magyar képzeletnek hagyományosan kedves témákra – Martinovics, Bethlen Gábor – vetíti. Nincs benne ízetlen honleányi vallomás, de diadalittasan enged a divat parancsának, amely szerint föl kell végre hagynunk a meddő elméletieskedéssel, törődjünk végre saját dolgainkkal (ez nálunk mindig a hazai politikai *történelmet* jelenti), ismerjük föl, honnan jövünk, helyünk a világban stb., stb. Szereptávolítás: a nemzeti érzés újabbkeletű föllobbanásával szemben hűvös tudós, de az elméleti kihívással szemben matter-of-fact, szemérmes honleány. A társadalomtudományi instrumentárium csak alázatos szerszám az *önismerethez* (újabb divatos bűvszó), s ezzel elhárítottuk azt a sztereotípiát, amely az ún. általánosságokkal való foglalkozásban mindig valami magyartalant orront. Ugyanakkor eltávolítottuk a provinciális látszatokat (helytörténész! nyelvőr!) is, hisz „ez bárhol megáll”, a témától függetlenül. Már maga a történeti portré-műfaj is 30-as évekbeli hangulatot ébreszt, márpedig – vegyük csak észre – a közérzés ma a 30-as éveket tekinti hallgatólagosan *magyarnak*, ahogyan a reformkorban a honfoglalást, a századfordulón a reformkort, a 30-as években – pártállástól függően – a nyelvújítás előtti időket vagy a kiegyezés korszakát. Bizonyos értelemben Hankiss Ágnes nagyon is jól ért a szociálpszichológiához. Jó érzéssel játszik a 30-as évek föltámadt közhelyével: konkrét = magyar.

Magyar értelmiségi portréja a XVIII. és a XX. század nyolcvanas éveiből: „Hősünk (Martinovics), félig gyermekként, összekötötte sorsát egy eszmerendszerrel, amellyel azután azonosulni elvei, szakítani pedig énérvényesítő törekvései nem engedték.” (81. old.) Abban az illúzióban ringatta magát, hogy „az egyházi szervezet tiszteletben tartja függetlenségét, véleményalkotási szabadságát s elfogadja egész szabálytalan ‚képletét’ – mint rendkívüli képességeinek kényszerű költségét”. De a szervezet lekapcsolja Martinovicsot az énérvényesítés szabad pályáiról, méghozzá diszkrétan és látszólag esetlegesen, burkoltan, titokzatosan, informálisan. A rejtélyes balsors lázadásba és (nem vagy!) besúgásba sodorja a szászvári apátot. Hiszen a Szervezet „*a benne rejlő haszonért nem vállalja a benne rejlő kockázatot*” (102. old. kiemelés az eredetiben). Mit tehet az állami ember? Lázad és besúg. Az esszé kettős figyelmeztetése: állam, vigyázz, ha a középszerűekre, azaz nem ránk építesz, elvadítasz magadtól bennünket; pajtások,

vigyázzatok, ha túlzásba viszitek a függetlenséget, fejjel mentek a falnak és erkölcsileg is kompromittálódtok. Hiába azonban a figyelmeztetés, mert a szerző beállítása szerint a kelet-európai etatizmus körülményei között a „képlet” végzetesen szükség-szerű; ennek kellene megváltoznia ahhoz, hogy szuverén – pardon: autentikus – személyiségek kibírják az életet, ám hogyan változzék, ha a szuverén egyéniségeket nem hagyja az állam, hogy megváltoztassák őt? Hajh, magyar fátum. „Az együttműködő reformizmusnak nincs igazi talaja...”

De ez még semmi: „A küldetés – amely formáját tekintve *kötéltánc*-hoz hasonlítható – egyrészt magában foglal egy célt, ami most egy egész közösség érdekével azonosítható; másrészt pedig eszközként s egyben szükséges rosszként ügyes mimikrit és kényszerű megalkuvást. A megalkuvás azonban ekkor még nem tartalmaz semmi jóvátehetetlent, az eszköz – erkölcsi tartalmát tekintve – megfelel a választott célnak. (...) Csapdává kovácsolódik azonban azon a ponton, amikor Bethlen felismeri, hogy a kötéltáncot eredményesen végigjárni csupán hatalmi helyzetből lehet; máskülönben a cselekvőt elnyeli a megalkuvás mindennapi mocsara.” (204. old.) Ne törődjünk most a sokatmondó képzavarral, s avval sem, hogy Pozsgay Imre, a Hazafias Népfront főtitkára még miniszter korában Kádár Jánost hasonlította Bethlen Gáborhoz, s Lippa átengedése nyilván Nagy Imre fölakasztását jelképezte. De a párhuzam félreérthetetlen itt is: „Egész életpályáját (ti. a Bethlenét) áthatja majd az a szándék, hogy a világnak megmutassa, a rosszat jóra (is) használja. A fejedelem arra törekszik, hogy cselekedetei majd egy olyan történeti sort alkossanak, amely mögött a *visszanéző* tekintet egységes célokat fedezhet fel...” (232. old.) Élete végén a nagy kérdés a magány és az *utódlás* kérdése... stb.

Magyar fátum. S az a szép benne, hogy fatális, és hogy szuggerálják: csak mi érthetjük meg. A sajátunk. Másnak orra tőle fokhagymás. Összebújunk, magyarok, s esztétikus árulásainkon tünődünk. Be szép is ez, legények. Szereptávolítás: mindazonáltal *mi* nem vagyunk árulók, csak beavatottak, akik értik a dolgot.

3. *Tout comprendre c'est tout pardonner* „Ne csodálkozz e kokainistán, Gondolkozz el az okain is tán, S megérted” – írja Kosztolányi halhatatlan kecskerímében. Karády Katalin megint divatba jött Magyarországon a hetvenes években. Vajon miért?

Mert megszakadt a történelmi folytonosság, s az emberek (?) kontinuitást akarnak. A rekedten búgó hangú Mata Hari a háborúval kapcsolatos pszichés zavarainkat fejezi ki: legyőztek bennünket, s ennek örülnünk kell, illetve angolbarátok voltunk, de azt nem volt szabad – és különben is, ne mindig bennünket szidjanak. Nagyon leleményesen írja le Hankiss Ágnes a sok butaságot, amit az emberek Karádyról – és Horthyról és Hitlerről és Sztálinról – gondolnak. A konklúzió rezignált: ilyenek az emberek, a kontinuos történelmi igazságot akarják, *csak kedvező legyen*. Szereptávolítás: a szerző nem bánná... – de hát ő fölnőtt értelmiségi, ezért bánatosan mosolyog. Csacsi kis magyarok. Vagyunk.

4. *Co-starring: the Author*. Hankiss Ágnes maga is sztár, ennek összes kellékével. Tehát: látható személy. Szereptávolítás: a szerző szerző. Szereptávolítás: a szerző nő. Nem tudós, nem közéleti személyiség, nem irodalmi értelemben vett esszéíró. Egy hang. Nem behízselgő, feminin hang. Csak mondja a magyar fátumot: szereptávolítás: csinálja. Mint társadalomtudós: beépült. Szereptávolítás: kimondja. Szereptávolítás: kétértelműen mondja ki.

Egyre híresebb és sikeresebb lesz, miközben kacérkodik (szereptávolítás: *hüvösen* kacérkodik) a magyar történelemmel. Lelke rajta.

TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS